

KS. BOLESŁAW KUMOR

POCZĄTKI METROPOLII WARSZAWSKIEJ

W 150-LECIE ISTNIENIA

W okresie istnienia Polski niepodległej Kościół posiadał na jej terenie tylko dwie metropolie: gnieźnieńską, obejmującą diecezje ziem polskich i litewsko-białoruskich, oraz lwowską, w skład której wchodziły diecezje ziem małopolskich. Były wprawdzie próby, podejmowane od XI do XVIII wieku, które miały na celu utworzenie trzeciej metropolii — z ośrodkiem w Krakowie — ale nie doczekały się one w tym okresie realizacji¹. Obok niewielkich epizodów, zmierzających do wyniesienia Warmii i Włocławka do godności metropolii na początku XVI w., istniał projekt utworzenia trzech dalszych metropolii (Kijów, Kraków, Wilno), ale posiadał on charakter wybitnie prywatny (1631 r.) i nigdy nie stał się przedmiotem publicznej dyskusji². Sytuacja na tym odcinku zmieniła się zupełnie po rozbiorach, w okresie niewoli narodowej (l. 1772-95—1918), utworzono bowiem dwie dalsze metropolie na ziemiach dawnego Państwa Polskiego (Mohylów, Warszawa).

Na uformowaniu nowej, drugiej z kolei porozbiorowej prowincji kościelnej — ze stolicą w Warszawie — zaciążyły nade wszystko polityczne losy centralnych ziem polskich. Po zwycięskim rozgromieniu Prus przez Napoleona traktatem pokojowym w Tylży (7 VII 1807 r.) zostało utworzone Księstwo Warszawskie. Obejmowało ono ziemie drugiego i trzeciego zaboru pruskiego, ale bez Gdańska i tzw. okręgu białostockiego. Z pierwszego zostało utworzone Wolne Miasto pod protektorem Francji, Prus i Saksonii, drugi natomiast został inkorporowany do Rosji. Obszar Księstwa został nadto powiększony okręgiem nadnoteckim i Ziemią Chełmińską z pierwszego zaboru pruskiego. W sumie jego powierzchnia wynosiła około 104 000 km² i obejmowała: Wielkopolskę, Kujawy, Kaliskie, Ziemię Chełmińską i Dobrzyńską, Mazowsze i Suwalszczyznę. Ludność Księstwa liczyła 2 600 000 mieszkańców, przy czym

¹ B. Kumor ks., *Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teol.-Kan.”, 13 (1966), z. 4, s. 6.

² T. Długosz, *Projekt utworzenia w Polsce nowych biskupstw sprzed 1631 r.*, „Przegląd Teologiczny”, 12 (1931) 99—109.

Polacy stanowili 79%, zaś katolicy przeszło 80% ogółu mieszkańców³. Jego stan posiadania powiększył się wydatnie na mocy pokoju w Schönbrunn (14 X 1809), kiedy przyłączono doń cały trzeci zabór austriacki, czyli tzw. Galicję Zachodnią (Radomskie, Kieleckie, Sandomierskie, Krakowskie na lewym brzegu Wisły, Podlasie i Lubelskie wraz z okręgiem zamojskim z pierwszego rozbioru). Obszar ten obejmował 51 000 km² z 1 700 000 ludności⁴.

Pod względem administracyjno-kościelnym w granicach Księstwa znalazły się archidiecezja gnieźnieńska, ale bez archidiakonatu kamieńskiego (zabór pruski), i 6 dalszych diecezji: poznańska bez okręgu Wschowy (zabór pruski), włocławska bez archidiakonatu pomorskiego (zabór pruski), plocka, chełmińska, warszawska i wigierska, ale bez okręgu białostockiego (zabór rosyjski), oraz nieznaczną część diecezji wrocławskiej na tzw. Nowym Śląsku i w rejonie Częstochowy. Na przyłączonych w 1809 r. terenach były trzy dalsze diecezje: kielecka, lubelska i krakowska bez jej prawobrzeżnej części, oraz część przemyskiej, do której należał cały okręg zamojski.

Nadana Księstwu 22 VII 1807 r. przez Napoleona konstytucja głosiła, że „religia katolicka, apostolska, rzymska jest religią stanu” (art. 1) oraz że „Księstwo Warszawskie podzielone będzie na sześć diecezji”, w tym „jedno arcybiskupstwo i pięć biskupstw” (art. 3)⁵. Ponieważ w granicach Księstwa z 1807 r. leżało arcybiskupstwo gnieźnieńskie i 6 dalszych diecezji, dlatego wolno przypuszczać, że nowa prowincja kościelna ze stolicą w prymasowskim Gnieźnie, projektowana przez konstytucję, miała objąć wszystkie diecezje łącznie z wigierską, zależną dotąd bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej, a nadto podtrzymywała unię personalną Gniezna i Warszawy, zawiązaną po raz drugi w 1806 r. z chwilą objęcia rządów w diecezji warszawskiej przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Ignacego Raczyńskiego⁶; diecezja warszawska miała jednakże zatrzymać statut normalnego biskupstwa.

Po włączeniu do Księstwa Galicji Zachodniej dekret księcia Fryderyka Augusta „w przystosowaniu ustawy konstytucyjnej Księstwa do Kraju poaustriackiego” z 24 II 1810 r. postanawiał, że w nowo inkorporowanych terenach „będą cztery diecezje [...] dołączone do liczby wskazanej art. 3 konstytucji. Z tych na 3 diecezje obrządku łacińskiego będzie

³ Por. W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Poznań 1964; B. Grochulska, *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1966, s. 80.

⁴ Tamże, s. 160.

⁵ *Konstytucje polskie 1791—1921*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1922, s. 27 n.

⁶ L. Grochowski, *Kryzys i reorganizacja archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1793—1833*, „*Nasza Przyszłość*”, 24 (1966) 209.

podzielony kraj nowo wcielony, czwarta diecezja będzie obrządku grecko-unickiego" (art. 2) ⁷. Te trzy diecezje to: kielecka, krakowska i lubelska, które w całości (Kielce, Lublin) lub też w wielkiej części (Kraków) znalazły się w granicach Księstwa.

Ponieważ organizacja metropolitalna i diecezjalna Kościoła pozostawała dużo do życzenia, dlatego rząd Księstwa przedsięwziął w 1811 r. starania w kurii papieskiej o „nowy podział diecezjów” ⁸. Za nowym podziałem administracyjnym Kościoła w Księstwie opowiedział się również episkopat, a zwłaszcza prymas Ignacy Raczyński. W r. 1810 episkopat Księstwa w memoriale skierowanym na ręce księcia Fryderyka zgodził się na postulat rządowy dostosowania podziału kościelnego do państwowej administracji terytorialnej, a nadto wysunął projekt utworzenia w kraju 2 metropolii — arcybiskupstw, 8 dalszych diecezji i przywrócenia prymasom Polski dawnych prerogatyw ⁹. Prawdopodobnie chodziło w memoriale o metropole w Gnieźnie i Warszawie oraz o biskupstwa w: Poznaniu, Płocku, Chełmnie, Włocławku, planowane zapewne jako sufraganie gnieźnieńskiej prowincji kościelnej, a także w Krakowie, Kielcach, Lublinie i Wigrach, mających prawdopodobnie wchodzić w skład nowej prowincji kościelnej w Warszawie.

Zagadnienia tego — rzecz dziwna — nie poruszały memoriały episkopatu do rządu z 3 III i 15 III 1809 r. oraz 25 XI 1811 r. ¹⁰, ale działalność prymasa Raczyńskiego, zmierzająca do dostosowania granic kościelnych do istniejących granic politycznych na odcinku Wrocław — Kraków i Wrocław — Poznań, każe się tego domyślać ¹¹. Postulowane zmiany dyktowane były koniecznością; część diecezji Księstwa należała do gnieźnieńskiej metropolii, część do lwowskiej, a niektóre (Warszawa, Wigry) były zależne wprost od Stolicy Apostolskiej. Podobnie granice poszczególnych diecezji nie pokrywały się z politycznymi granicami Księstwa. Trudna jednakowoż sytuacja papieżstwa (internowanie pap. Piusa VII we Francji), jak i dalsze szybkie zmiany polityczne na ziemiach polskich stały na przeszkodzie realizacji projektowanej nowej cyrkumskrypcji administracji kościelnej.

⁷ *Konstytucje polskie*, s. 39.

⁸ AAPozn. (Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu) *Akta arcybiskupie. Korespondencja z świeckimi urzędami i osobami*, vol. I: (1808—1815), k. 85'.

⁹ Bibl. Czart. Kraków. Rkps nr 3925 (bez paginacji); por. B. K u m o r, *Organizacja terytorialna diecezji kieleckiej*, „*Nasza Przeszłość*”, 17 (1963) 213.

¹⁰ *Sześćoletnia korespondencja władz duchownych z rządem świeckim Księstwa Warszawskiego służąca do historii Kościoła polskiego*, [bmw.] 1816, s. 28—40, 50—64, 95—129, 129—148; por. J. K o r y t k o w s k i, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, Poznań 1892, t. V, s. 259 n.

¹¹ K u m o r, *Organizacja terytorialna*, s. 209 n.

Kłęski Napoleona w latach 1812/13 były przyczyną zwołania Kongresu Wiedeńskiego, na którym dokonano nowego podziału ziem polskich. Prusy otrzymały departamenty poznański i bydgoski wraz z Toruniem i Gdańskiem, Austria zaś Podgórze z Wieliczką. Kraków ogłoszono wolną republiką pod nadzorem mocarstw rozbiorowych. Z reszty ziem Księstwa utworzono Królestwo Polskie, proklamowane w Warszawie 20 VI 1815 r. Obszar nowego państwa obejmował 128 500 km² z 3 300 000 mieszkańców. Na odcinku terytorialnej administracji kościelnej w ~~Królestwie~~ ^{Królestwie} panowało wielkie zamieszanie. W granicach jego znalazły się w całości tylko diecezje: warszawska, kielecka i lubelska, podczas gdy część diecezji płockiej (dekanat Górzno) i wigierskiej (okręg białostocki) oraz prawie 3/4 diecezji wrocławskiej (archidiakoniat pomorski i kruszwicki), krakowskiej (okręgi polityczne Myślenice, Nowy Sącz, Bochnia) znalazły się poza jego granicami. Nadto pozostało w nich 458 parafii przynależnych do archidiecezji gnieźnieńskiej¹², 36 do diecezji przemyskiej i 3 parafie do diecezji poznańskiej¹³.

Z siedmiu diecezji, które w całości lub prawie w całości znalazły się w politycznych granicach nowego Królestwa, diecezje warszawska i wigierska były podporządkowane bezpośrednio Stolicy Apostolskiej, kielecka, krakowska i lubelska należały do metropolii lwowskiej, wreszcie wrocławska i płocka od najdawniejszych czasów były związane z metropolią gnieźnieńską. Zatem obydwie stolice metropolitalne, Gniezno i Lwów, znajdowały się poza granicami Królestwa.

Tuż po ogłoszeniu utworzenia Królestwa Polskiego car Aleksander I oświadczył ustnie arcybiskupowi gnieźnieńskiemu Raczyńskiemu, że „jako poddany pruski nie będzie mógł ze względów politycznych pełnić jurysdykcji kościelnej tak w części archidiecezji gnieźnieńskiej, będącej w granicach Królestwa, jak i diecezji warszawskiej, gdzie arcybiskup był administratorem apostolskim”¹⁴. Tak więc nowe Królestwo faktycznie nie posiadało własnego metropolity. Nic dziwnego, że tak trudna sytuacja organizacji kościelnej domagała się niezwłocznie jak najszybszego uregulowania.

¹² Nieco inaczej informuje abp Raczyński w liście do pap. Piusa VII w dniu 23 I 1816, według którego po ustanowieniu Królestwa Polskiego archidiecezja gnieźnieńska została podzielona kordonem granicznym na dwie części, „quarum una ubi ecclesia metropolitana Gnesnensis est cum 222 ecclesiis parochialibus [...] archicolligiata Lanciencis cum septem aliis collegiatis et 398 ecclesiis parochialibus Regno Poloniae contineri”, zob. AAPozn. nr OA 2087 *Acta correspondentiae*, k. 227. Dane przytoczono za: K o r y t k o w s k i, op. cit., t. I, s. 39.

¹³ ADL (Archiwum Diecezjalne w Lublinie) nr 171 *Prothocollon*, s. 1063—1069; por. J. N o w a c k i, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 35.

¹⁴ AAGniesz. (Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie) nr D. 9. *Acta post-curialia* [...] *Ign. Raczyński* [...] *an. 1816—1818*, s. 8 n.

Pierwsze postulaty reorganizacji Kościoła katolickiego w Królestwie wraz z urządzeniem odrębnej metropolii z dostosowaniem podziału diecezjalnego do granic województw wysunęła konstytucja Królestwa Polskiego z 27 XI 1815 r.¹⁵ Car Aleksander I, który stworzył je wbrew woli ogółu członków kongresu i przybrał tytuł króla polskiego oraz planował odrębną koronację w Warszawie, chciał mieć w nowym państwie własnego arcybiskupa — metropolitę, który mógłby dokonać tych czynności. Stąd to w konstytucji Królestwa nadanej przez cara znalazła się wzmianka o przyszłym arcybiskupstwie.

W oparciu o te przesłanki referendarz stanu Andrzej Horodyski w 1816 r. wysunął m. in. postulaty, aby:

1° dostosować podział diecezjalny Królestwa do podziału wojewódzkiego,

2° urządzić metropolię w Warszawie dla całego Królestwa.

Ponieważ dekretem namiestnika gen. Zajączka kraj został podzielony na 8 województw (krakowskie, sandomierskie, kaliskie, lubelskie, płockie, mazowieckie podlaskie i augustowskie), dlatego 8 III 1816 r. Rada Stanu poparła myśl utworzenia arcybiskupstwa — metropolii w Warszawie i siedmiu dalszych diecezji¹⁶. 22 XII 1816 r. Komisja Rządowa Wyznań i Wychowania Publicznego Królestwa opracowała i przyjęła specjalny memoriał w tej sprawie, który m. in. postulował:

1° urządzenie metropolii, w skład której weszłyby wszystkie diecezje Królestwa,

2° erekcję nowych diecezji i inkorporację terenów „zagranicznych” diecezji do biskupstw w Królestwie,

3° supresję szeregu kolegiat i opactw dla uposażenia nowych diecezji i seminariów duchownych¹⁷.

Memoriał ten został przesłany ambasadorowi rosyjskiemu przy Watykanie Italińskiemu, który 15 I 1817 r. złożył go papieżowi¹⁸.

Stolica Apostolska usiłowała podtrzymać prerogatywy metropolity gnieźnieńskiego w diecezjach Królestwa, a kard. H. Consalvi jako sekretarz stanu w pertraktacjach o nową organizację Kościoła na jego obszarze wiosną 1817 r. wysunął projekt połączenia Warszawy z Gniezmem unią personalną¹⁹. Najbardziej przeciwstawiały się temu planowi Rosja

¹⁵ *Konstytucje polskie*, s. 49 art. 14, s. 51 art. 42. W ostatnim wypadku nie chodziło o arcybiskupa gnieźnieńskiego, bo ten był poza granicami Królestwa.

¹⁶ M. Węglewicz, *Zabiegi prawodawcze, dyplomatyczne nad utworzeniem arcybiskupstwa warszawskiego*, Warszawa 1918, s. 7 n.

¹⁷ *Monumenta Ecclesiastica Petropolitana*, ed. M. Godlewski, Petropoli 1909, fasc. 3, nr 3, s. 17—23.

¹⁸ Tamże, nr 4, s. 25—29.

¹⁹ J. Nowacki, *De archiepiscopi Gnesnensis dignitate ac praerogativa*

i Prusy, a rosyjski ambasador A. Italiński domagał się koniecznie utworzenia metropolii warszawskiej. Po przeszło rocznych pertraktacjach 28 I 1818 r. osiągnięto zgodę²⁰.

Stosownie przeto do propozycji Komisji Rządowej Wyznań i Oświecenia Publicznego z 22 XII 1816 r. pap. Pius VII bullą *Militantis Ecclesiae* z 12 III 1818 r. „biskupi kościół warszawski p. w. św. Jana Chrzciciela wraz z kapitułą [...] podniósł do stopnia i godności kościoła metropolitalnego, zastrzegając sobie na przyszłość przydzielenie temuż warszawskiemu kościołowi metropolitalnemu biskupich kościołów diecezjalnych”²¹. W ten sposób została erygowana prawnie czwarta metropolia na ziemiach polskich ze stolicą w Warszawie, a jej granice objęły na razie tylko archidiecezję warszawską.

W brewe *Justis gravibusque causis* z 28 III 1818 r. powiadomił papież arcybiskupa gnieźnieńskiego Raczyńskiego o tenorze bulli marcowej; wspomniane brewe było skierowane równocześnie do biskupów i kapituł katedralnych wakujących biskupstw w Królestwie²². Tenże papież bullą *Romani Pontificis* z 6 X 1818 r. nadał arcybiskupom warszawskim tytuł prymasa Królestwa Polskiego z prawem noszenia purpury²³. Wreszcie bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 r. zrealizował zapowiedziane przydzielenie sufraganii dla nowej metropolii. W skład jej weszły archidiecezja warszawska oraz 7 innych diecezji: krakowska, lubelska, sandomierska, włocławska (czyli kaliska), płocka, janowska (czyli podlaska) i sejneńska (czyli augustowska)²⁴. Równocześnie tenże papież w tym samym dokumencie „wyjął i zwolnił [...] wspomniane stolice biskupie [...] od wszelkiej innej jurysdykcji i zależności”; dotyczyło to diecezji lubelskiej i krakowskiej, zależnych dotąd od metropolii lwowskiej, oraz diecezji włocławskiej i płockiej, należących dotychczas do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej.

Ukonstytuowana w ten sposób czwarta z rzędu metropolia polska objęła swymi granicami dwie dawne sufraganie metropolii gnieźnień-

primatiali, „Collectanea Theologica”, 18 (1937) 677; Grochowski, op. cit., s. 213.

²⁰ A. Boudou, *Le Saint-Siège et La Russie. Leurs relations diplomatiques au XIXe siècle (1814—1847)*, Paris 1922, t. I, s. 97; por. E. Kipa, *Materiały do dziejów organizacji Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim 1815—1820*. Dymisja Stanisława Potockiego, „Teki Archiwalne”, 3 (1954) 253.

²¹ E. Münch, *Vollständige Sammlung allen älteren und neueren Konkordate*, Leipzig 1831, Th. II, s. 755—757; *Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772—1864*. Wybór źródeł, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 268—269 (tekst w j. polskim).

²² Münch, op. cit., s. 757.

²³ M. Loret, *Watykan a Polska (1815—1832)*, „Biblioteka Warszawska”, 2 (1913) 217; Węglewicz, op. cit., s. 16.

²⁴ Münch, op. cit., s. 758—772; *Papieżstwo*, s. 271—283 (tekst w j. polskim).

skiej (Płock, Włocławek), dwie — metropolii lwowskiej (Kraków, Lublin), dwie bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej (Warszawa, Wigry, ta ostatnia przeniesiona do Sejn) oraz dwie nowo utworzone diecezje (Janów, Sandomierz). Taki stan liczbowy sufraganii utrzymał się do powstania styczniowego. Ukazem z 20 V 1867 r. car Aleksander II zniósł diecezję janowską, czyli podlaską, a dekret Kongregacji Konsystorialnej *Decreto a gubernio Russiaco* z 17 X 1867 r. powierzył administrację zniesionej przez rząd diecezji ordynariuszowi lubelskiemu²⁵. Strata ta została wyrównana, odkąd pap. Benedykt XV bullą *Commissum humilitati Nostrae* z 24 IX 1918 r. przywrócił do życia diecezję podlaską²⁶.

Dalsze zmiany w strukturze organizacyjnej metropolii zaszły na mocy bulli pap. Leona XIII *Sanctae Apostolicae Sedis* z 20 I 1880 r., kiedy diecezja krakowska została wyłączona z metropolii warszawskiej i podana bezpośrednio Stolicy Apostolskiej²⁷. Rekompensatą zaś tej straty było włączenie do metropolii nowo kreowanej diecezji kieleckiej przez pap. Leona XIII na mocy bulli *Ut primum catholicae Ecclesiae* z 28 XII 1882 r.²⁸ W r. 1918 metropolia obejmowała archidiecezję warszawską oraz 7 diecezji o charakterze sufraganii: lubelską, płocką, sandomierską, włocławską (czyli kaliską), janowską (czyli podlaską), sejneńską (czyli augustowską) i kielecką.

LES DEBUTS DE LA METROPOLE DE VARSOVIE

La création de la quatrième métropole d'Eglise sur les territoires polonais (Gniezno 1000, Lwów 1367, Mohylów 1783, Varsovie 1818) avait pour origine surtout le destin politique des territoires de la Pologne centrale. La création du Duché de Varsovie (1807) et plus tard, du Royaume de Pologne (1815) constituaient les plus importantes étapes des événements politiques. C'est dans les frontières du Royaume de Pologne que se retrouvèrent du point de vue de l'administration ecclésiastique les diocèses appartenant à la province de Gniezno (Włocławek, Płock) et à celle de Lwów (Kraków, Lublin, Kielce) ainsi que les évêchés dépendant directement du Saint-Siège (Varsovie, Wigry).

Le promoteur de la création de la nouvelle métropole ayant son centre à Varsovie, fut le tsar Alexandre I-er celui-même auquel on devait la création du Royaume de Pologne au Congrès de Vienne. La création de la nouvelle métropole était déjà annoncée par la constitution du Royaume du 27 novembre 1815. Après deux ans de pourparlers, le pape Pie VII créa par la bulle *Militantis Ecclesiae* du

²⁵ *Expositio documentis munita earum curarum, quae Summus Pontifex Pius IX assidue gessit in eorum malorum levamen, quibus in ditione Russica et Polona Ecclesia afflictaur*, Romae 1870, Appendix nr 2.

²⁶ „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie”, 1 (1919), nr 2, s. 7 n.

²⁷ B. K u m o r, *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958, s. 162—165.

²⁸ T e n ż e, *Organizacja terytorialna*, s. 223 n.

12 mars 1818, la métropole de Varsovie et par la bulle *Ex imposita nobis a Deo* du 30 juin 1818, il lui subordonna en tant que suffragants les diocèses de Cracovie, de Lublin, de Płock, de Sandomierz, de Janów (autrement dit de Podlaquie), de Włocławek (autrement dit de Kalisz), de Sejny (autrement dit d'Augustów). Le 20 janvier 1880, le pape Léon XIII par la bulle *Sanctae Apostolicae Sedis* fit extraire le diocèse de Cracovie des frontières de la métropole, en la faisant dépendre directement du Saint-Siège. En 1867 le gouvernement du tsar, lors des repressions après l'insurrection de janvier (1863), supprima le diocèse de Janów (autrement dit de Podlaquie) qui avait été recréé en 1818 par le pape Benoît XV.